

“TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi”
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://lib.tisu.uz>
ISSN 0000-0000

Худойкулов Тўлқин Дўстбобоевич,
Шахрисабз давлат педагогика институти
доценти, тарих фанлари доктори

ХИВА ХОНЛИГИДА МАНСАБ ВА УНВОНЛАР (МУНИСНИНГ “ФИРДАВС-УЛ ИҚБОЛ” АСАРИ МИСОЛИДА)

Аннотация: Ушбу мақолада XVIII асрнинг ўрталаридан бошлаб Хива хонлигида чуқур сиёсий инқироз ҳолатининг бошланиши ва унинг сабаблари ҳақида баъзи маълумотлар бериб ўтилади. Шунингдек, 1770 йилга келиб, кўнғирот уруғи вакиллари хукмронлиги бошланиб, уларнинг эътиборли етакчиларидан бири Муҳаммадамин иноқ (1770-1790 йиллар)нинг ҳокимият тепасига келиши бўйича ҳам айрим маълумотлар тақдим этилган. Жумладан, Муҳаммадамин иноқ ички сиёсатни барқарорлаштириш мақсадида Хива хонлигида ўз хукмронлигини тиклаш учун ҳаракат қилаётган Орол манғитларига (1787 йил) қақшатқич зарба бериб, уларни тор-мор қилиши, мамлакатни идора этишда маъмурий ислохотлар амалга оширилган экан, XVIII асрнинг охириларида Муҳаммадамин иноқ ва унинг ўғли Аваз иноқлар даврида хонликни идора этишда куйидаги мансаб унвонларнинг вазифалари қайтадан белгилаб берилганлиги, хусусан, дастлаб кўшбеги-маъмурий ишлар, меҳтар-молия ишлари, оталиқ--аскар бошлиқларидан иборат уруғбошлиқларига суянадиган кенгаш тузганлиги ҳақида бир қанча маълумотлар маҳаллий манбаларга таяниб таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: шайхулислам, мутавалли, ноиб, оталиқ, иноқ, мироб, бий, парвоначи, чигатой-иноқи, вазир, кушбеги, сипоҳий, сарбоз, тунқотар, тугчи, тўра, удайчи.

ЗВАНИЯ И ТИТУЛЫ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МУНИСА «ФИРДАВС-УЛ ИКБАЛ»)

Аннотация: В этой статье мы дадим некоторую информацию о начале глубокого политического кризиса в Хивинском ханстве с середины XVIII века и его причинах. Также к 1770 году началось правление представителей кунградского семени, также была предоставлена некоторая информация о приходе к власти одного из их замечательных лидеров Мухаммеда инака (1770-1790 годы). В частности, Мухаммади инак нанес страшный удар по островным мангитам (1787 год), которые пытались восстановить свое правление в Хивинском ханстве с целью стабилизации внутренней политики, их сужения, проведения административных реформ в управлении страной, начиная с конца XVIII века, во время правления Мухаммади инака и его сына Аваза инаки, последовали следующие события. Был проанализирован ряд данных о том, что военные создали совет по семеноводству, состоящий из аскар баши опираясь на местные источники.

Ключевые слова: шайхулислам, мутавалли, наиб, оталик, инок, мираб, бий, парваначи, чигатой-иноки, везир, кушбеги, сипахий, сарбаз, тункатар, тугчи, тура, удайчи.

RANKS AND TITLES IN THE KHANATE OF KHIVA (BY THE EXAMPLE OF MUNIS' WORKS "FIRDAVS-UL IKBAL")

Annotation: In this article, we will give some information about the beginning of a deep political crisis in the Khiva Khanate from the middle of the XVIII century and its causes. In addition, as the reign of representatives of the Kungrad tribe had begun by 1770 year, some information regarding one of their remarkable leaders, Mukhammadamin inak (1770-1790 years) was also provided. In particular, triumphing over the mangites of the Aral Sea (1787 year), who were trying to restore their rule in the Khiva Khanate with the aim of stabilizing the internal policy, Mukhammadamin inak defeated their troops. Carrying out administrative reforms in the administration of the country, since the end of the XVIII century, during the reign of Muhammadi inak and his son Avaz inak organized a senate consisting of the following positions and titles with some changes in their duties. Particularly, kushbegi was responsible for administrative business, mekhtar - for the financial cases, atalyk - the head of soldiers.

Key words: sheikh-ul-islam, mutavalli, noib, atalyk, inak, mirab, biy, parvonachi, chigatoy-inak, vezir, kushbegi, sipakhi, sarbaz, tunkotar, tugchi, tura, udaychi.

Кириш.

Глобаллашув жараёнлари тобора кенгайиб бораётган халқаро майдонда турли халқларнинг қадимги тарихи, хусусан, урбанизация жараёнлари, давлатчилиги ҳамда давлат бошқаруви ва унинг ўзига хос хусусиятлари, тарихий-маданий мерос ва цивилизация тараққиётининг ҳудудларга хос жиҳатлари янада чуқурроқ ўрганишга бўлган эътибор тобора ортиб бормоқда. Бу йўналишда давлат бошқаруви, сўнгги ўрта асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, маданият, бошқарув усуллари, урбанизация каби масалаларнинг тадқиқ этилиши муҳим аҳамият касб этади.

Дунё тарихшунослигида маълум минтақалар давлатчилигидаги марказий бошқарувнинг шаклланиши ва ривожланиши, маҳаллий-маъмурий бошқарувдаги қуйи ва юқори идоралар, давлат бошқарувидаги ҳарбий унвон ва мансаблар, диний ташкилотлар бошқаруви каби масалалар юзасидан илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Тадқиқот методологияси.

Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари географиясининг кенгайиши туфайли Россия, Хитой, Япония, АҚШ ва бир қанча Европа мамлакатларининг етакчи мутахассис олимлари томонидан Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларидаги давлат бошқарувини мавжуд илмий қарашлар, манбалар маълумотлар, асосий ёндошувлар динамикаси, қиёсий таҳлил ҳамда умумлаштириш ҳолатларини ўрганиш асосида мақола ёритилди.

✕ Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 й.й.) давригача бўлган сиёсий тарихи тадрижий тартибда баён этилади

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Мавзу тарихшунослик ва манбашунослик таҳлилларига асосланади. Шунга кўра мавжуд адабиётларни улар ёзилган даврларга қараб, бир неча гуруҳларга туркумлаштириш имконияти пайдо бўлди. Улардан биринчи гуруҳга Россия империяси ҳукмронлиги даврида ёзилган асарларни, иккинчи гуруҳга собиқ совет даврида яратилган тадқиқотларни, учинчи гуруҳга мустақиллик даврида ёзилган асарларни ва тўртинчи гуруҳга хориж олимлари қаламига мансуб адабиётларни киритиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Биринчи гуруҳга оид адабиётлар XVIII аср – XX асрнинг бошларида рўй берган тарихий воқеаларнинг бевосита гувоҳлари томонидан яратилганлиги билан ажралиб туради. Уларни мансублигига қараб икки қисмга, яъни ўзбек хонликларининг тарихнавислик мактаби муаррихлари ва подшо Россияси мустамлакачилиги даври тарихчилари берган маълумотларга ажратиш мумкин. Тадқиқотда ўзбек хонликлари тарихнавислиги вакиллари томонидан маҳаллий тилларда яратилган асарлардан ёзма манба сифатида фойдаланилгани учун ҳам улар ҳақида ишнинг манбавий асослари қисмида батафсил тўхталиб ўтилган.

Совет даврида ҳам мазкур мавзуга оид қатор илмий адабиётлар яратилди, ана шулар

иккинчи гуруҳни ташкил қилади. Бироқ, уларнинг асосий қисмида хонликлар тарихи, ундаги сиёсий-иқтисодий ва маданий жараёнлар шу даврдаги ҳукмрон марксча-ленинча мафкура гоёлари ва мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ёритилган. Энг асосийси, Россия империясининг босқинчилик сиёсати бир ёқлама, ноҳолис таҳлил қилинган. Бунга асосий сабаб қилиб қуйидагиларни келтириб ўтиш жоиз:

- 1) бу даврда тарихий ҳақиқатни билишга рағбат кўрсатилмаган;
- 2) ҳукмрон коммунистик мафкура манфатларига хизмат қилмайдиган манбалар халқ кўзидан иложи борица йироқ сақланган;
- 3) Тарихий шахслар ҳақида фақат субъектив фикрлар айтилган ёки улар ҳақида ҳеч нарса гапирилмаган...

Мазкур ҳолат иккинчи гуруҳга мансуб адабиётлардаги кўпчилик маълумот ва хулосаларни айнан танқидий нуқтаи назардан ўрганиш, баҳо бериш ва таҳлил қилиш лозимлигини англатади.

Учинчи гуруҳни Ўзбекистон мустақиллиги даврида яратилган ўзбек хонликларнинг тарихига оид туркум адабиётлар ташкил этиб, хонликларнинг XVIII–XX асрлардаги марказий, маҳаллий, ҳарбий ва диний ҳокимиятини маълум жиҳатларини илмий ҳолислик, тарихийлик нуқтаи назаридан тадқиқ этилди.

Тўртинчи гуруҳ хорижий тиллардаги адабиётлар туркумини М.Олдворт, Б.Манс, Ю.Брегель, С.Ливай, Л.Нейби ва бошқаларнинг асарлари ташкил қилади. Мазкур олимларнинг тадқиқот ишлари хусусида айрим маълумотлар диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳида эслаб ўтилган.

Юқорида билдирилган фикрлардан келиб чиқиб ва мавзу тарихшунослиги таҳлилга асосланиб айтиш мумкинки, XVIII – XX аср бошларида ўзбек хонликларининг марказий, маҳаллий, ҳарбий ва диний ҳокимиятини тадқиқ этиш бугунги кунга қадар алоҳида илмий иш мавзуси бўлмаган ва умумлаштирилган ҳолда махсус диссертациявий тадқиқот сифатида ўрганилмаган.

Таҳлил ва натижалар.

“Фирдавс-ул иқбол” асарининг тарих илмидаги аҳамияти шундаки, унда Хоразмнинг қадим давридан бошлаб, Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 й.й.) давригача бўлган сиёсий тарихи тадрижий тартибда баён этилади. Мунис қадим замонлардан бошлаб Абулғозихон давригача Хоразмда бўлган воқеаларни баён этаркан, Абулғози давридаги Хива ва Бухоро хонликларининг ўзаро муносабатларига ҳам тўхталиб ўтган. Шунингдек, асарда XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи чораги, яъни Қўнғирот сулоласи вакиллари Муҳаммад Амин иноқ (1755-1790), Аваз иноқ (1790-1804), Элтузархон (1804-1806) ва Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) ларнинг Хоразм-да ҳукмронлик қилган йилларидаги тарихий воқеалар баён қилинган, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётга доир айрим маълумотлар ҳам берилган. Хусусан, асарда Мўғуллар даврида бўлиб ташланган, Темурийлар даврида гоҳ Самарқанд ва Бухоро, гоҳ Хуросонга бўйсунган Хоразм Шибон/Сибон/Шайбонийхон (1505) ва Исмоил Сафавий (1510) босқинига дуч келиб, Шайбонихон вафотидан сўнг тез орада озодлик учун курашни бошланиши ҳақида ишончли маълумотлар тақдим этилади. [5:6]

Асарга кўра бу вақтда Хоразм музофотининг бошқаруви шоҳ Исмоил Сафавий томонидан юборилган уч ноиб: Хива, Вазир ва Урганч ноиблари томонидан амалга оширилган эди. [6:216] Бу ҳақида “Шажарайи турк” асарида ҳам Абулғозий “Шоҳ Исмоил барча Хуросоннинг вилоятларина доруға юборди, Хоразмға уч доруға юборди. Бири Хевақ ва Ҳазорасбга, бири Урганчга ва бири Вазирга. Урганч ва Вазирга юборгани иккиси бир туққан эрди ва асли

араб эрди. Урганчда турганининг оти Субҳонқули ва Вазирда турганининг оти Раҳмонқули эрди” деб қайд этиб ўтади [1:120]. Мавжуд маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, Хоразмда бошланган озодлик курашига дастлаб дин арбоблари бошчилик қилган ва диний-мафкуравий тарғибот ўз самарасини берган. Маълумки, ўша даврда ҳам Хоразм аҳолиси ислом динининг сунний оқимига мансуб бўлса, Эрон Сафавийлари эса шиа тарафдори эдилар. Диннинг мафкуравий ҳукмронлиги шароитида мазҳабларнинг турлича бўлганлиги Сафавийларнинг Хоразмдаги ҳукмронлик мавқеларига ўзининг салбий таъсирини кўрсатган. Натижада, Хоразм аҳолисини дин байроғи атрофида бирлаштириш имконияти юзага келган. Шу тариқа, Хоразмда 1511 йилда Мовароуннаҳрдаги Шайбонийлар давлати ва Эрон Сафавийлари таъсиридан мустақил давлат ташкил топди ва кейинчалик, бу давлат Хива хонлиги деб атала бошланди.

Хонликнинг аниқ чегаралари ҳақида маълумотлар сақланмаган. Чунки хонлик пайдо бўлган дастлабки даврлардан бошлаб сиёсий вазият ва ҳарбий ҳаракатларга қараб давлат чегаралари доимий равишда ўзгариб турган. XIX асрга келиб хонлик таркибига туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва бошқа халқларнинг қўшилиши натижасида давлат сарҳадлари анча кенгайди. Мунис асарида Элтузархон (1804-1806 йй.) даврида хонликнинг ҳудуди унча катта бўлмасдан, шимолӣ чегараси Орол-Қўнғирот ҳокимлиги, жанубий чегараси эса Дарғонота билан чегарадош бўлган. XIX аср ўрталарига оид рус манбаларида хонликнинг ғарбий чегараси Каспий денгизигача, жанубда эса Марв водийси орқали Эронга туташиб кетганлиги, шимолда эса Урал дарёсигача чўзилганлиги қайд этилган. Шунингдек, асарда

Элтузархоннинг биринчи тўртта галабаси баён қилинади. Булар қорақалпоқларга қарши юриш, ёвмутларнинг мағлу-бияти, Хўжайли мудофаа деворининг бузиб ташланиши ва Қўнғиротнинг босиб олиниши. Булардан аввалги иккитаси Элтузар хон бўлмасдан олдин содир бўлган. Кейинги иккитаси Элтузархон тахтга кўтарилганидан кейин воқеъ бўлган. Хоннинг Қўнғиротни қамал қилиши ҳижрий 1 рабиъ ал-аввал 1220 (милодий 30 май 1805) йилида бошланиб, [7:216] 17 рабиъ ас-соний (20 июнь 1805) йили хон истеҳкомни олгани билан тугаган. Шу воқе-

адан сўнг Мунис хон ҳузурига чақирилади ва яна бир маротаба Элтузар тарихини ёритиш учун буйруқ олади. [7:216] Элтузархоннинг бухороликлар билан уруш қилиб, фожиали ҳалок бўлишига қадар (3 июль 1806) Мунис бир йилдан сал кўпроқ муддатда Шерғози даври (1125 / 1713)гача бўлган тарихни ёзганди. Кейин танаффус узок вақт (муддати мадид) давом этади. Кейин Муҳаммад Раҳимхон (бир базм чоғида) унга ишни давом эттиришни ва унинг ҳукмронлик даврини ҳам ёзишни буюради. [7:216-217]

Эшмуҳаммад ўғли Муҳаммадамин сиёсий кураш майдонига кириб келди ва марказий ҳокимиятни қўлга олишга уринди

XVIII асрнинг ўрталаридан бошлаб Хива хонлигида чуқур сиёсий инқироз даври бошланди. Бунинг асосий сабабларидан бири-қабилалар орасидаги қонли курашлар, хон билан катта мулкдорлар, кўчманчилар билан ўтроқ халқ ўртасидаги тўқнашувлар, шунин-

гдек, ташқи душманлар билан бўлган курашлардир. Бу ҳол хонлик иқтисодий тараққиётига ҳам катта таъсир ўтказмасдан қолмади. Сиёсий вазият мураккаблашиб давлат тушкун-ликка қараб бораётган ва тўхтовсиз қонли кураш давом этаётган бир вақтда қўнғирот уруғи сулоласининг етакчиларидан бўлмиш Эшмуҳаммад ўғли Муҳаммадамин сиёсий кураш майдонига кириб келди ва марказий ҳокимиятни қўлга олишга уринди.

Ниҳоят, 1770 йилга келиб, қўнғирот уруғи вакилларининг ҳукмронлиги бошланиб, уларнинг эътиборли етакчиларидан бири Муҳаммадамин иноқ (1770-1790 йиллар) ҳокимиятни қўлга олди. Манбаларда бу сохта хонларнинг келиб чиқиши ҳақида аниқ бир маълумотлар учрамасада, улар асосан ўзларини Чингизхон авлоди деб ҳисобловчи қозоқ султонлари орасидан Хоразмнинг мўътабар зотлари томо-нидан сайлана бошлади.

Муҳаммадамин иноқ ҳокимиятни қўлга олиб, ўз ҳукмронлигини тиклашда амирлар, катта ер эгалари, савдогарлар ва уламоларга суянганлигини Мунис қуйидагича изоҳлайди. “Муҳаммадамин иноқ... вақтни фанимат билиб, аксари умаро (амирлар) била ёвмут мухолифатида муттафиқ бўлиб, қалъадорлик умурига иштиғол кўрғизди”. [1: 47 б]

Муҳаммадамин иноқ ички сиёсатни барқарорлаштириш мақсадида Хива хонлигида ўз ҳукмронлигини тиклаш учун ҳаракат қилаётган Орол манғитларига (1787 йил) қақшатғич зарба бериб, уларни тор-мор қилди.

Мамлакатни идора этишда маъмурий ислохотлар амалга оширилар экан, XVIII асрнинг охирларидан Муҳаммадамин иноқ ва унинг ўғли Аваз иноқлар даврида хонликни идора этишда қуйидаги мансаб унвонларнинг вазифалари

Хива хонлигида маъмурий ислохот ўтказган яна бир ҳукмдор Абулғози Баҳодирхон бўлади

қайтадан белгилаб берилди. Жумладан, дастлаб қўшбеги - маъмурий ишлар, меҳтар - молия ишлари, оталиқ - аскар бошлиқларидан иборат уруғ бошлиқларига суянадиган кенгаш тuzди.

Хивада иноқлар ўзларини мустақил сезиб, тахтни наслдан-наслга ўтказиш имкониятига эга бўлганларидан кейин хонлик тахтида ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган, иноқлар қўлида ўйинчоқ бўлган Чингиз авлодини хон қилиб кўтаришди (мисол учун, сохта Абулғози V ни Аваз иноқнинг ўғли Элтузар тахтдан тушириб, 1218 йил 13 шаъбон ойида ўзини қўнғирот уруғи сулоласининг хони деб эълон қилди).

Қўнғирот Элтузар хонлик тахтига ўтирганидан сўнг Хива хонлигининг ишларига аралашиб келаётган Бухоро амирлигига қарши исёнга бошчилик қила бошлади. Ниҳоят 1806 йили икки хонлик ўртасида бўлган жанг Хива аскарларининг мағлубияти ва Элтузарнинг ҳалокати (манбаларда айтилишича у сувга чўкиб ўлган) билан тугайди. Шундан сўнг Хива тахтига мазкур сулоланинг кўзга кўринган энг йирик вакилларидан бири - Элтузарнинг укаси Муҳаммадраҳим I (1806-1825) ўтиради.

Сўнги йилларда Хива хонлиги тарихи бўйича қатор асарлар илмий тадқиқот юзини кўра бошлади. Ушбу асарларда хонликнинг давлат бошқаруви ва унинг шаклланиши, унвон ва мансаб, унинг вазифалари каби қатор масалалар ўрганилган. Сарой тарихчиларидан Мунис, Огаҳий [2] ва Баёний [3] ларнинг асарлари илмий таҳлил қилинган. Тадқиқотчи олимлардан айниқса Л.Ф.Костенко, Л.Соболев, М.И.Иванин, Н.Н.Муравьев, Г.И.Данилевский, Х.Вамбери, В.В.Бар-тольд, А.А.Семёнов,

П.П.Иванов, М.Йўлдошев, А.Болтаев ва Ш.Воҳидов [4:214-223]ларнинг асар ва рисола-ларида Хивада давлат бошқаруви масалаларига оид муҳим маълумотлар берилган. Улар орасида айниқса, А.Болтаев ва Ш.Воҳидовларнинг асарларидаги маълумотлар алоҳида аҳамият касб этади.

Хива хонлигида маъмурий ислоҳот ўтказган яна бир ҳукмдор Абулғози Баходирхон бўлади. У хонлик ҳокимият тепасига келган биринчи кундан бошлаб асосий эътиборни давлатни мустаҳкамлаш масаласига қаратди. Биринчи ўринда туркман задогонларини давлат бошқаруви ишларидан чет-лаштиради. Уларнинг қўлларидаги молу-мулк-ларини, ер-сувларини тортиб олиб, ўзларини хонлик ичкарасидан қувғин қилган. Шундан сўнг туркманлар Хуросонга, Жанубий Туркманистонга, Абулхон ва Мангишлоққа

кўчиб кетишга мажбур бўладилар [5:91]. Хонликнинг барча юқори лавозимлари ўзбек ҳукмдорлари қўлига топширилди. Хива тарихчиси Мунисининг кўрсатишича, Абулғозихон маъмурий ислоҳат ўтказиб, хонликнинг марказий бошқарув тизимини батамом янгидан ташкил этди. У ўзбек зодагонларидан 360 кишини хонликнинг турли лавозимларига тайинлади. Шулардан энг обрўли 32 кишига саройда ўз ёнидан ўрин берди. Улар хоннинг яқин маслаҳатчилари бўлган. Шунингдек, саройда 32 та марказий бошқарув лавозимларини ташкил этилиб, улар қуйидагича тақсим этилади: 2 та шайхулислом, 1 та мута-

валли, 1 та ноиб, 4 та оталик, 4 та иноқ, 4 та мироб, 4 та бий, 1 та парвоначи, 2 та ака, 2 та арбоб, 4 та чигатой-иноқи, 1 та вазир (у меҳтар деб юритилган) ва яна 1 та қушбеги лавозимларидир. Шу билан Абулғозихон ўзбекларни ва ерли аҳолининг нуфузли вакиллари давлат бошқарув ишларига жалб этиб, улар орасида маълум барқарорликни вужудга келтирди. Давлат ҳокимиятини мустаҳкамланиши Абулғозихонга ички ва ташқи сиёсатни кенг қўламда амалга ошириш имкониятини беради. Манбаларда таъкидланишича хонлик саройида фаолият кўрсатувчи мансаб ва унвонлар қуйидагича тавсифланган:

Шайх ул-ислом. Хива хонлигида шайх ул-ислом мансабига пайғамбар Муҳаммад авлодлари саналмиш саййидлардан тайинланган. Аслида шайх ул-ислом мусулмон жамоаси бошлиғи ҳисобланар эди. Бироқ улар давлат, дунёвий ишларига аралашиб ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, маслаҳат овозига эга бўлишган [6]. Хива хонлари ҳам ўз ҳукмронликларини қонуний-лаштириш учун мусулмон элитасига мансуб саййид ва шайхлар хонадонидан уйланиш ва уларга ўз қизларини бериш қонидасидан фойдаланишган. Хивада Абулғозий даврида икки нафар шайх ул-ислом (пойтахт ва вилоятлар учун) тайинланган.

Мутавалли. Хивада ҳам вақф мулклари катта ўрин эгаллаган. Хонликда барча вақф мулклари шу мутавалли томонидан назорат қилинган. Абулғозий бу амалга бир нафарни саййидлардан тайинлаган эди.

Ноиб. Хоннинг ўринбосари (бир нафар). Вилоят ҳукмдорлари. Хонзода ва хон авлодидан бўлмиш муътабар зотлардан, катта ер эгалари, хоннинг қариндош-уруғлари ёки маҳрамларидан тайинланарди. Ноиб 5 тилладан тортиб, 14 тиллагача маош оларди. Шаҳарларда

✕
**Хонликда барча вақф
мулклари шу мутавалли
томонидан назорат
қилинган**

Бий. Аслида бий кўчманчи қабилаларнинг бошлиғи ҳисобланар эди

ҳоқимларнинг ёрдамчилари юзбошилар эди. Улар 15 тилладан тортиб, 25 тиллагача маош олганлар.

Оталиқ. Хонзода ва тахт валиаҳдининг мураббийси. Хивада энг кучли ва қудратли бўлган қabila бошлиқларига берилган. Уларнинг сони 4 нафар эди.

Иноқлик мансабига ҳам 4 нафар тайинланган.

Мироблик вазифаси ҳам тўрт нафарга берилиб, у жуда юқори мартабали мансаб саналган.

Бий. Аслида бий кўчманчи қабилаларнинг бошлиғи ҳисобланар эди. Бийларнинг қabila ва уруғ аъзоларидан таркиб топган ўз қўшинлари бўлган. Саройда тўрт нафар бий бўлиб, улар ҳам энг кучли қabila вакиллари бўлган.

Парвоначи. Бу амалдор мансаби “капалак”, деб таржима қилинади. Мазкур амал Бухорода жорий қилинган бўлиб, унинг эгаси капалакдек ҳукмдор ҳузурига кириб-чиқиб, арз қилгув-чиларнинг арзини хонга етказиб жавобини олиб чиқар эди. Хонга яқин маҳрамлардан бир киши тайинланган.

Ака, яъни оға, оқа. Хоннинг ака-укалари, авлодидаги энг қудратли ва ёши улуг кишига берилган. Саройда уларнинг сони икки нафар эди.

Арбоб, яъни хўжайин; улуг шахс. Саройда икки нафар бу мансабга кўтарилган.

Чигатой-иноқларининг сони 4 нафар бўлиб, булар барча ўзбек уруғларининг вакиллари сифатида саройда фаолият кўрсатилган. Аслида Абулғозий қabila

ва уруғ раҳбарларига бу мансабларни бериб уларни саройда, ўзи ҳузурда “амонат” тарзида ушлаб турган. Кўп ҳолларда ба амалдорлар ўз оила аъзолари билан саройда яшаган.

Вазир (у меҳтар деб юритилган). Абулғозий айна шу вазифага энг лойиқ ва арзанда кишини тайинлаган. Кўп ҳолларда Хива азодагонларининг энг кучли ва обрўли намояндаси вазирлик мансабига кўтарилган. Баъзи ҳолатларда хоннинг укаси, амакиси бу амалга эга бўлишган. Тахт вориси ҳам Хивада вазир бўлгани маълум.

Юқорида Абулғозий Баҳодирхонни Хивада (гегемон) қабилалардан бўлмиш ўзбеклардан 360 нафарига турли вазифа ва унвонлар, амаллар бергани айтилди. Хивада ҳам давлат бошқаруви қуйи ва юқори, ҳамда горизонтал шаклда мавжуд бўлган. Давлат бошқарувидаги дунёвий, диний, ҳарбий, қозихона иши, молиявий бошқарув якка ҳукмронлик тамойилига таянган жамият идораси учун хизмат қилган.

Қушбеги–хон саройида ов асбоб-лари, ов қушлари (қушбеги номи шундан), итлари, ов асбоб ва анжомлари, хон овга чиққанда барча зарур нарсаларни тайёрлайдиган амалдор. Хонга яқин маҳрамлардан тайинланган.

Қўшбеги–қўш, қўшуннинг бошлиғи. Аслида хон аҳли узангисидан бўлиб, хон қўнган, сафар ва юришларда хон хавсизлигини таъминлайдиган қўш бошлиғи, қўмондони.

Энг олий ҳарбий амалдор хоннинг ўзи эди. Хон бошчилигида бошқа ҳудудларга юришлар олиб борилган, баъзи ҳарбий-сиёсий ишлар амалга оширилган.

Ҳарбий-маъмурий унвон-ларига: амирулумаро, бек, бекларбеги, бий, божбон, ботирбоши, бухри, вазир, вакил, дарвозабон, даҳбоши (ўнбоши), девонбеги, доручи, дорға, жаллод (насақчи), жаллод-

боши, жиғачи, имоми жилов, иноқ, кутвол, маҳрам, маҳрамбоши, маҳрам даҳбоши, мерган, меҳтар, милтиқсоз, миршаб, муфти аскар, навкар, нақиб, ноиб, от чопар, оталиқ, панжсадабоши (беш юзбоши), сипоҳий, сарбоз, сардор, саркарда, сартиб, сарҳанг, соқчи, тунотар, тунқотар, тугчи, тугчибоши, тўпчи, тўра, удайчи (ҳидоячи), шамхолчи, шиғовул, шотир, элликбоши, эшикоғаси, юзбоши, ясовул, ясовул-боши, ўнбоши, қиличкор, қози аскар, қози урду, қоровул, қоровулбеги, қўшбеги, ҳоким каби мансаб ва вази-фалар кирган [7:39-46].

Мунис ва Огаҳий ўз асарларида юқорида таъкидлаб ўтилган мансаблар ҳақида батафсилроқ маълумотлар бериб ўтади. Хусусан, ... “Бу уч шахс (меҳтар, қўшбеги, маҳрам) хон ҳузурида алоҳида ишончга эгадирлар ва улар хонликда муҳим ўринларни ишғол этадилар. Уларнинг ёнида биттадан мирзалари ва бир неча девонбегилари бўлади. Девонбегиларнинг мансаби паст даражада бўлиб, улардан югурдаклик ўрнида фойдаланилади ва ажнабий элчиларга миршаб қилиб қўйилади” [8:63], дейилган.

Қўшбеги, девонбеги, меҳтар ва ясовулбоши мансабларининг эгалари ҳарбий хўжалик ишларининг бошлиғи ёки айрим қисмларнинг қўмондони сифатида барча ҳарбий сафарларда қатнашганлар. Қўшбеги ва меҳтар хоннинг алоҳида фармойиши билан, солиқнинг тушумига қараб маош олганлар.

Меҳтар (форсчада катта, улуг дегани) бўлиб меҳтар хонга яқин кишилардан ва хон уруғига мансуб аъёнлардан тайинланарди. Меҳтар бош хазиначи ва бош вазир. Хазина унинг ихтиёрида бўлиб, киримчиқимни ҳисоб-китоб қилиб боради. Саройда хизматкорларнинг бошлиғи. Тадқиқотчи олимлардан Л.Ф. Костенко ўз асарида “Меҳтар мансаби хонликдаги асосий амаллардан бири бўлиб, у ер

Нақиб хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлиб, сафарларда унга ҳамроҳ бўлади

солиғи (солгут) тўплайди” [9:24] – деб таъкидласа, Иванин “Меҳтар маош тўлаш ишларига мутасадди, қўшин хизмати устидан назорат қилади ва қўшин ҳисобини олади” [10:154], - деб ёзади.

Қўшбеги (туркча) - қўш, ҳарбий лагерь, қароргоҳнинг бошлиғи. Қўшбеги Хива хонлигида иккинчи вазир бўлган. Хонликнинг шимолий қисмига мутасадди эди. Бу унвонни кўп олимлар қўшбеги (овчилар бошлиғи) билан алмаштириб қўядилар. Аслида Ўрта Осиёдаги давлатларда қўшбеги эмас, балки қўшбеги, яъни қўшиннинг бошлиғи бўлган. У сарой қўшинида катта лавозим ва мақомга эга эди. Манбашунос олим Ш.Воҳидовнинг фикрича айрим тадқиқотчилар Хива хонлари архиви ҳужжатларида учраган қўшбеги сўзини қўшбеги деб ўқиб, «қўшчи, қарчиғайчи; «овчи» деб талқин қилишлари шубҳали. Қўшбеги аслида Хива хонлигида саройнинг олий мансабларидан бўлиб, молия ва солиқ ишларини бажарган. Қўшбегининг ҳам ўз девони ва амалдорлари бўлган [11:87-113]. Меҳтарнинг унвони каби уники ҳам хонадон бошлиғидан мерос қолган [12:65].

Нақиб - нақибхўжа (арабча) - Сайидлар ва хўжалар учун юқори фахрий унвон эди. Нақиблик лавозими авлоддан-авлодга ҳам ўтган. Нақиб хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлиб, сафарларда унга ҳамроҳ бўлади. Нақиб мадрасани тугатган киши бўлиши шарт эди. Расмий қабул маросимларида нақиб хўжа хоннинг сўл томонида биринчи ўринда ўтирган. Бухорода ҳам нақиб расмий қабул маросимларида амирнинг сўл томонида биринчи ўринда ўтирган [13:301].

Нақибларнинг ўз навкарлари бўлиб, ҳамма ҳарбий сафарларда қатнашарди. Нақибларнинг вазифаси ҳақида А.А. Семёновнинг асарларида шундай маълумотлар учрайди. ... «Уруш сафари вақтида қўшин тузиш, уни қуроллан-тириш ва жойлаштириш маҳоратига эга бўлган, олд ва орқадаги, ўнг ва сўл қанотдаги, марказ ва пистирмадаги аскар ҳолидан хабардор бўлган нақиб ўз вазифасига лойиқ бўлмаган кишини маълум вазифани бажаришга қўй-майди». Хивада уруш сафарлари вақтида нақиб шу вазифаларни бажарган. Хон «сайлов»и вақтида нақиб иштирок этарди. [14:328 а в] Хон нақибларга таянар эди.

Бирор давлат устига юриш қилинишидан олдин хон қўшбеги ва меҳтарни чақириб, қўшинни юришга тайёрлаш ҳақида буйруқ берган ҳамда мамлакатнинг ҳамма ерига жарчи қўйган.

Қалъа беклари, ҳокимлари хоннинг буйруғини олиб, ўнбошиларга ва юзбошиларга навкарларнинг юришга тайёргарлик кўриши, гўшт қуриштириш ҳамда талқон ғамлаш ҳақида топшириқ берганлар.

Яна бир унвон бек (туркча). Бек сўзи аслзода, ҳукмдор, жаноб маъноларида ҳам ишлатилган. Ўрта Осиё хонликларидаги шаҳар ёки вилоят бошлиғи. Бек хон ва давлат арбоб-ларининг қариндошлари, бола-ларига бериладиган фахрий унвондир. Агар хоннинг ўғли ёшлигида тўра деб аталса, хоннинг ака-укаларининг ўғли ёки бошқа аъёнларининг болалари бек деб аталарди. Масалан, Қутлимуроднинг ўғли Абдуллахон тахтга ўтиргунигача бек деб аталган. Беклар хоннинг ҳар хил топшириқларини бажарар ва уруш сафарларига чиқар эдилар. Беклар 10 тиллодан 100 тиллогача маош олган.

Бекларбеги (туркча)-унвон. Ви-лоят, катта шаҳар ҳокимлари ана шу унвонга эга бўлишган. Қорақалпоқ ва бошқа кўчманчи халқларнинг оқсоқол-ларига бериладиган фахрий ҳамда ҳарбий унвондир. Бекларбеги лаво-зимига, одатда, хоннинг қариндош-уруғлари тайинланар эди. [15: 90 а вар].

Шиғовул (туркча-мўғулча)- меҳ-тарнинг ёрдамчиси. Маълумки, меҳтар

молия, солиқ ва ҳашар ишларига мутасаддилик қилишдан ташқари, бош вазир сифатида давлатнинг ташқи муносабатларига ҳам раҳбарлик қилган.

Шиғовулларнинг фаолияти «бух-рилар» нинг фаолияти билан яқиндан боғлиқ бўлган. Бухрилар айғоқчи эди.

Вилоятдаги барча маъмурий ва сиёсий ишлар ҳокимлар ва ноиблар қўлида бўлган. Улар катта ер эгалари, хоннинг қариндош-уруғлари ва маҳрам-ларидан тайинланарди.

Ҳоким (арабча)—ўзбек хонлик-ларида вилоят бошлиғи. Ҳоким хоннинг вилоятдаги ноиби ҳисобланган. [16:2].

Сардор (форсча)—Ўрта Осиё хонликларида хон қўшини қўмондони, халқ лашкарбошиси. [17:173-175].

Тадқиқотчи олим З.У.Чориевнинг асарларида миршаб (арабча, форсча)— (унинг вазифаси турлича талқин этилади) тунги соқчи, тунги соқчиларнинг бошлиғи дейилган ёки бошқа манбаларда Ўрта Осиё хонликлари шаҳарларида жамоат тартибини сақловчи лавозим бўлиб, одатда шаҳарнинг кечки хўжайини (мири-шаб) деб ҳам юритилган. [18:120]. Жумладан: сарбоз (форсча)— Ўрта Осиё хонликларидаги мунтазам қўшин аскарлари. Хива хонлигида сарбозлар уруш вақтида тўпланган ва уларнинг сони 30-100 минг оралиғида бўлган.

Кўчманчи (туркман, қорақалпоқ ва қисман ҳали ўтроқ бўлиб қолмаган ўзбек)лардан чиққан навкарлар қўшиннинг кўпчилик қисмини ташкил этсада, лекин улар ишончли куч эмас эдилар. Хоннинг марказлаштириш ва ягона ҳокимиятга интилиш йўлидаги уринишини улар қўллаб-қувватламаган. Аммо навкарларнинг бу қисми ўзининг урушқоқлиги, чидамлилиги билан бошқалардан фарқ қилар ва оғир сафар давомидаги турмуш тарзига жуда яхши кўниккан эди. Шу сабабдан

хонлар улардан қўлига ўзга мамлакат ва халқларни талаш учун қилинадиган уруш сафарларида фойдаланган.

Хива хонлиги қўшинларида, навкарларнинг махсус ҳарбийча кийим-лари, давлат мукофот нишонлари ва медаллари бўлмаган. Хизмат кўрсатган ҳарбийлар ва амалдорлар пул, ер-сув, мол ёки қимматбаҳо буюмлар билан мукофотланар эдилар. Турли-туман чопонлар кийгизиш жуда кенг тус олган эди. Айрим ҳолларда эса пичоқ, қилич ва қурол инъом қилинарди.

Хива хонлигида олий ҳарбий ҳокимият хон қўлида бўлиб, хон қўшинга ё бевосита ўзи ёки амирал-умаро орқали фармон берарди. Ҳар бир мулкдор ёки амалдор, ҳатто ҳарбий лавозим эгаси бўлмаса ҳам, саркарда этиб тайинланиши мумкин эди. Аниқ-ки, чунки Хива шароитида ҳақиқатда ҳар бир мулкдор «ҳарбий киши» бўлган.

Амир ал-умаро (арабча) - Нақибдан кейин амир ал-умаро туради. Баёнийнинг Хоразм тарихи асарида амир ал-умаро Хива хонлигидаги ҳарбий қўшинларнинг бош қўмондони лавозими бўлиб, бу унвон 1272 (1855-1856) йили таъсис этилган эди. Саид Муҳаммад хон бу унвонни биринчи марта ўзининг акаси Саид Маҳмуд тўрага берган.

Амир ул-умаро - энг фахрий унвон. Амирларнинг амири, олий амир, деган маънони англатган. Олтин Ўрда, Чигатой улусида бутун ҳарбий ишлар унинг тасарруфида бўлган. Бундан ташқари, амир ал-умарога ҳукуматнинг барча бош ижроия идоралари ҳам бўйсунган. Амир Темур ва темурийлар даврида амир ал-умаро фақат олий бош қўмондонлик, айрим ҳолларда ҳукм-дорнинг ҳудайчиси бўлган.

Муҳаммадамин иноқ ҳукмдорлик қилган замонда акаси Фозил бий амир ал-умаро эди. Ўшандан кейин амир ал-умаро унвони ҳеч кимга берилмаган.

Ясовулбоши (мўғулча, туркча)– ясовуллар бошлиғи. Амир ал-умародан кейинги расмий юқори саркарда ясовулбошилиқ мансаби эди. Ясовулбошининг вазифаси хоннинг фармонига мувофиқ қўшинни вақтида урушга бошлаб боришдир. Тинчлик вақтида ясовулбошилар навбат билан хонларнинг турли маросимларида ҳозир бўлишга мажбур эди [19: 376 а вар]. Хонликда улар икки киши бўлиб, бири ёмуд туркманларига, иккинчиси эса човдирларга қўмондонлик қиларди. “Хонликда ясовулбошида унинг унвонини кўрсатадиган кумуш қалпоқлик асо (ҳасса) бўларди, ҳозир эса камарига пичоқ тақади”.

Ясовул (мўғулча, туркча) – ясовул-бошининг ёрдамчилари. Ясовул ўрта асрларда Мўғулистон, Ўрта Осиёда подшоҳ ёки хон саройи узангисидаги кичик мансабдор. Олий ҳукмдорнинг амру фармойишларини бажарувчи шахсий хизматкори.

Мингбоши (туркча) – ҳарбий ва маъмурий унвон. Ясовулбошилардан кейин мингбошилар келади. Хива хонлигида мингбошилиқ энг кичик амал ҳисобланган. Қўқон хонлигида

Навкарлар асосан ҳукмдорларнинг мол-мулкини кўриқ-лашга ва ҳарбий юришларда иштирок этган

эса хондан кейинги мансаб [20:48-70]. Асосан ҳарбий ишлар билан шуғулланган. Сарой ҳаражатлари ёзилган маълумотдан кўринишича, мингбошилар яхшигина инъомлар олганлар.

Сарҳанг (форсча) - қалъа атрофида мудофаа истехкомларини қуриш ва

ҳозирлиги учун жавобгар шахслар, яъни истехком назоратчиси. XIX асрда Хива хонлигида қўлланадиган ҳарбий тарихий атама. Ҷша даврда хонликдаги қалъалар атрофига душман отлиқлари йўлини тўсиш мақсадида ёғоч қозиқлар қоқилган. Мазкур вазифани бажа-рувчиларга раҳбарлик қилган шахс сарҳанг деб аталган. Юзбошилар рўйхатида сарҳангларни учратамиз.

Кутвол (ҳиндча)–ўрта асрларда Ҷрта Осиёда қалъа бошлиқлари шундай деб аталган. Юзбошилар рўйхати орасида кутвол мансаби ҳам учрайди. Кутвол қалъанинг шикаст-рехтлари учун жавобгар бўлган шахсдир.

Саркарда (форсча)-кўмондон, лаш-карбоши. Уруш вақтидаги ҳарбий бошлиқ, бу мансаб қўшин уруш сафарига чиққан даврда тузилади. Манбалардан маълум бўлишича, саркардалар, қоида бўйича, ўз уруғ-ларидан тайинланмасди. Хонлар буни эҳтиёткорлик деб ҳисоблаган бўлсалар керак. Мингбоши ва юзбошилар сингари саркардалар ҳам бевосита хоннинг ёрлиғи билан тайинланар эди.

Саркарда ҳарбий маҳкама кишилари бўлмаслиги ҳам мумкин эди. Масалан, мироблар саркарда бўлиши мумкин эди.

Гарчи, Хива хонлигида қўшин бош бўлими бўлмаса-да, лекин вазифаси жиҳатидан штаб бошлиғига ўхшаш мансаб бор эди, бу вазифани нақиб бажарар эди.

Навкар (форсча)–хон, подшоҳ, султон ва йирик феодалларнинг доимий ҳарбий хизматчиси. Навкарлар асосан ҳукмдорларнинг мол-мулкини қўриқлашга ва ҳарбий юришларда иштирок этган.

Навкарларнинг кўпида жангда минадиган от бўлган. Уларга қуролни давлат берган, бунинг учун махсус солиқ солинган. Солиқ миқдори олтин ҳисобида 60 тийин бўлган.

Хон ва хон хонадонининг аъзолари ўзларини кўп сонли отрядларига эга бўлганлар

Юришда навкарлар биргалашиб, “қўшин” ташкил этган, буларда битта-иккитадан туя бўлган, туяга қўшиннинг барча қурол-аслаҳаси: гилам, кўрпа, кийим-бош, идиш-товоқ, қозон, сув солинган идиш, озиқ-овқат, порох ва шу кабилар ортилган. Тайёргарликни тамом қилган навкарлар бек бошчилигида қалъа ёнига жанговар саф тортиб чиққанлар. Ўзбек навкарларидан ташқари, туркман, жамшид, қорақалпоқ ва Орол ўзбеклари қабиласининг навкарлари ҳам қалъада шу тартибда саф тортиб турганлар.

Хон ва хон хонадонининг аъзолари ўзларини кўп сонли отрядларига эга бўлганлар. Баёний Хива хони Муҳаммадаминнинг сафарга чиқишини тасвирлар экан, хон олдидан унгача ҳукмронлик қилган барча қўн-ғиротларнинг, сўнгра ёвмут, жамшид, қорақалпоқ, оролликлар ва шу каби (жами 25 та) қабилаларнинг байроқларини кўтариб ўтганларини ёзади.

Бундан ташқари, кам қуролланган шаҳар ва қишлоқ аҳолисидан кўпгина киши юришга сафар қилинган, улар «қорачирик» (кўнгилли қўшин) деб аталган.

Катта юришлар вақтида туркман ва қорақалпоқларнинг бирлашган қўшин-ларига шу қабилаларнинг бошлиғи эмас, эҳтиёткорлик учун хон томонидан тайинланган ўзбеклар бошчилик қилган.

Навкарлар ва тинч аҳоли сафарбар қилинган бундай ҳар йилги юришлар Хоразмнинг тинч яшаётган аҳолисига бўлган ҳарбий хавфни қайтариш, нафақат мамлакатни бирлаштириш ва ички низоларни бартараф этиш, балки тинч ахалтакаликларга ҳужум қилиш, Шимолий Эрон вилоятларини талон-торож қилиш учун ҳам уюштирилар эди.

Хулоса.

Хулоса қилиб айтганда, хонлик-даги барча давлат бошқарув идоралари ва расмий давлат ҳаёти Хива шаҳридаги хон саройида мужас-самлашган эди. Давлат мансаблари маъмурий, диний ва ҳарбий лаво-зимларга бўлинар эди. Бу вазифаларни бажарувчиларга давлат томонидан тегишли маош ва мукофотлар берилган.

XIX асрда ҳам Хивада молия-солиқ, ҳарбий ва бошқа маҳкамалар жуда мунтазам амал қилардилар. Меҳтар, қўшбеги ва девонбегилар бошлиқ бўлган марказий молия-солиқ маҳкамасининг тузилиши жуда мунтазам эди. Бу тузилиш шу маҳкаманинг ўз вазифаларини яхши бажа-ришни таъминларди. Ушбу маҳкама турли-туман солиқ тўловчи табақа-ларнинг ҳисобини олиш, солиқ олиш ва солиқларни йиғиб олишда жуда самарали ишларди. Маҳкама идораси ҳашар ишларига ҳам бошчилик қиларди. XIX асрда Хива хонлигида ҳарбий тузилиш тизими ҳам бирмунча янгиланди. Қўшиннинг асосий қисмини навқарлар ташкил қилди. Мунтазам қўшиннинг бўлинмалари кучайтирилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол, 47 б варақ.
2. Огаҳий. Жомий ул-воқеоти султоний //Кўлэзма, ЎзФАШИ. - №9756; Риёз уд-давла // Кўлэзма, ЎзФАШИ. - №821/II.
3. Баёний. Шажараи хоразмшоҳий //Кўлэзма, ЎзФАШИ. - №9596; Хоразм тарихи //Кўлэзма, ЎзФАШИ. - №7421.
4. Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. - Тошкент.: ФА Ҳ.Сулаймонов номидаги Кўлэзмалар институти, 1996; Қўқон хонлигида унвон ва мансаблар // Шарқ юлдузи, 1995. - №3, 4. -214-223 б; Ш.Воҳидов ва С.Сабурова. Хива хонлигида унвон ва мансаблар //Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998. - №3. 39-46 б; Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. -Тошкент: Янги аср авлоди. 2006. - 48-70.
5. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. - Б.91.
6. Муслмон давлатларидан шайхулислом (дин) ва давлат ўртасидаги анъанавий муносабатлар Усмонли Туркия мисолида ўрганилган. Қаранг: Sencer M. Osmanlilarda din ve devlet. - Istanbul, 1974; Pixley M. The devolepment and role of the seyhuülislam in early Ottoman history // Journal of the American oriental Society. - Baltimore, 1976, t. 96. - №1. - P. 92; Мейер М.С. О соотношении светской и духовной власти в османской политической системе в XVI-XVIII вв. / Ислам в истории народов Востока. - Москва: Наука, 1981. - С.51-62.Яна қаранг: Бартольд В.В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве / Сочинения, т. VI. - Москва: Наука, 1966. - С.309.; Шу муаллиф. Халиф и султан. Там же. - С.18-24.
7. Воҳидов Ш ва С.Сабурова. Хива хонлигида унвон ва мансаблар //Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1998. - №3. 39-46 б;
8. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. - Б. 63.
9. Костенко Л.Ф. Город Хива в 1873 г. -СПб., 1874. - С. 24.
10. Иванин М.И. Сведения Хивинском ханстве //Манфактура и торговли. 1873. - №4. - С. 154.
11. Хива хонлигида ов ва саёсат ишларини калон халифа, овчи халифа бошқарар эди. Бухоро ва Қўқонда қўшбеги, қўшчилар бўлган. Қар.: Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида унвон ва мансаблар //Шарқ юлдузи. 1995. - №3, 4. - Б.87,103.
12. Залесов Н. Посольство в Хиву капитана Никифорова в 1841 г. //ВС. Т. XXVI, 1861. Ч. II. - С. 65.
13. Бартольд В.В. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке //ЗРГО. -СПб., 1909. - С. 301.
14. Баёний. Хоразм тарихи, 328а варақ.
15. Болтаев А. Хоразм тарихига оид ҳужжатлар. - №9320, 90а вар.
16. Кун. Л.А. Культурный оазис Хивинского ханства //ТВ. 1874. - С. 2.
17. Ҳасан Мурод Муҳаммад Амин ўғли. Хоразм тарихига доир материаллар. - Б. 173-175.
18. Сабурова С. XIX аср ва XX аср бошларида Хива хонлигининг давлат тизими. Тарих фан. ном. дисс. - Тошкент., 2002. - Б. 120 ва кейингилари.
19. Баёний. Хоразм тарихи, 376 а варақ.
20. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. -Тошкент: Янги аср авлоди. 2006. - 48-70.

✕

**Маҳкама идораси
ҳашар ишларига ҳам
бошчилик қиларди**